

ու թարգմանութիւնը կը հրատարակէ (այս ինքն
 Պեւքիւն թիւ 12 ա, բ, գ, դ եւ թիւ 13 ար-
 ձանագրութիւնները)։ Ձեռք թարգմանութիւնը
 միայն հոս կը գնեցէ։

Ղախճանեալ թափախնայարտէզը գտնուած
 արձանագրութիւնը (Պեւքիւն թիւ 12 գ)՝ Շա-
 միրամ-սուի հիւսիսային պատին մէկ ժայռին վրայ
 մեծ գրով քանդակուած եւ շատ աղէկ պա-
 հուած է։ Ասի վիատափնեւորով ծածկուած էր,
 զորոնք տարի մը յառաջ մէկգի առնելով՝ երեւան
 ելաւ իմասան այս է։

1 Խաղզեայ հզօր որդւոց

2 Մենուաս Խաղուինիս որդին

3 Այս ջրմուղը շինեց.

4 Մենուասայ ջրմուղ է անոր անունը։

Իշխանագոմ հաճի Գովհաննէսին տունը
 գտնուածը (Պեւքիւն թիւ 13), որն որ Շա-
 միրամ-սուէն հոս տարուած է, վերինին հետ նոյն է։
 Իսկ Արտամիդ Ապարուհայան Պալատին տունն
 ուղղորդ ժայռի մը վրայ եղածը (Պեւքիւն թիւ
 12 բ) ասով միայն կը արբերի վերինէն, որ
 բոլոր ասացուածն առանց ամենեւին փոփոխու-
 թեան երեք տողի մէջ կ'ամփոփէ այսպէս։

1 Խաղզեայ հզօր որդւոց Մենուաս

2 Խաղուինիս որդին այս ջրմուղը

3 Շինեց. Մենուասայ ջրմուղ է անոր ա-
 նունը։

Արտամիդ նոյն Ապարուհայան Պալատին
 պարտէին եղած 14 տողով արձանագրութիւնը
 (Պեւքիւն թիւ 15) առաջիններէն շուրջ 10 մեղր հե-
 ուս, 12 ոտք երկայնութիւն եւ 6 ոտք բարձրու-
 թիւն ունեցող քաղոր ժայռի մը վրայ մեծ գրով
 քանդակուած է։ Ասի մամուռով ծածկուած էր
 եւ ճեղկը քանի մ'անգամ յառաջագոյն տեսած
 եւ անընթեռնի համարած էր. եւ իսկապէս շատ
 խանգարուած է եւ հազիւ ընթեռնելի. թարգ-
 մանութիւնն հետեւեալն է

1 Խաղզեայ հզօր որդւոց Մենուաս

2 Որդի Խաղուինի այս ջրմուղը

3 Շինեց. Մենուասայ ջրմուղ է անոր ա-
 նունը։

4 Խաղզեայ քաջ որդւոց հպատակաց (")

Մենուասայ

5 Թագաւորի հզօրի, Թագաւորի մեծի,
 Թագաւորի Բիայնա երկրի,

6 Իշխանի քաղաքին ճոսպայ

7 Մենուաս կ'ըսէ. ով որ այս արձանա-

գիրը

8 Մէկգի կ'առնու, անունը կը ջրէ, ով որ

9 Զայն հողով (") կը ծածկէ, ով

10 Ուրիշ (") կը պնդէ (") թէ ինք այս

11 Զրմուղը շինեց, այն մարդը Խաղզի

12 Ջէյրաս', Սամուս' աստուածները

հրապարակաւ (") զանի,

13 Անոր անունը, անոր գերդաստանը,

14 Անոր քաղաքը (") հոյս եւ ջրայ ճարակ
 ընեն։

Այս արձանագրութեան հետ կը նշոյնանան
 Պեւքիւն թիւ 14 եւ Սէյսին թիւ ԻԲ արձանա-
 գրութիւններն. իսկ Պեւքիւն Արտամիդին ձորին
 մէջ 9 տողով գտած արձանագրութիւնը (Պեւքիւն
 թիւ 12, գ.) միայն 4^ր, 5^ր եւ 6^ր տողերուն
 պահեստը ու տողերուն բաժանամբը վերինէն
 կը տարբերի։ Այս ալ Շամիրամ-սուին քով մեծ
 ժայռի մը վրայ մեծ գրերով քանդակուած է,
 բոլոր գրերը շատ խանգարուած են եւ ասոր
 համար Շաւր իրրեւ անընթեռնելի նշանակած
 էր։ Ասոր բնագիրն ալ լեման կը հրատարակէ։
 Դիտելու է որ Սէյսին դէ-դո կաղացածը
 Պեւքիւն եւ լեման՝ Դ. 2. Միւլլերին հետ դէ-լէ
 (պեղեակ) կը կարգան եւ երկու առաջինները
 զայն ջրմուղ կը թարգմանեն, որ հանգամանայ,
 տեղւոյն եւ իմաստին իսկ աւելի կը պատշաճի։
 ասոր վրայ ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակ կը
 խոսինք։ լեման Ռուսաստան մեծ արձանագրութեան
 (Պեւքիւն թիւ 22) բնագիրն ալ հրատարակեց ի
 քննութիւն մասնագիտաց՝ Պեւքիւն եւ իւր կող-
 մանէ քանի մը դիտողութիւններ ընելով եւ վեր
 ի վերայ մեկնութիւն մը տալով։

Հ. Ն. Ս.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Կ Ի Ի Թ Ա Ն Ն Ա Թ

Աշխատանքային ժող. Կ. Կոնիսիոյի։

(Հրատարակուած)

§ 8. Այժմ կ'անցնինք հայերէն ձեռա-
 գրաց միջին տառագրութեանց ապացուցին։ Այս
 մասին շատ ծանրակշիւութիւն դնել չենք կրնար.
 վաճառի թէ թէ եւ ամէն կրտսերագոյն ձեռագրաց
 մէջ կ'աւանդուի որ այս ձառերն թարգմանած
 ու մեկնաբանած է "մեծ եւ անյաղժ Գիլիսոփայն
 Դաւիթ", սակայն Գաւիայի ձեռագիրն՝ որ ձեռ-
 նութեան կողմանէ քան զամէնը շատ գերազանց
 է, այսպիսի տեղեկութիւն մը չունի։ Այս ձեռ-
 ագրին մէջ բնագիրն ու մեկնութիւնը պարզա-

¹⁾ Օրայ դէր։

²⁾ Արեւ. դէր։

ուսանելարանութիւնս ի բազում եւ զանազան տեղիս զեղեալս, զոր քննութեամբ արտայայտել հաւանիմք, եւ ի խղիղ ելանել ընթացողն եւ քաղաքական խոհանարութեամբ եւ տրամաբանական հատուածոց՝ հոմերական եւ պղատոնական նախասականն, եւ այլոցն բոլոր արուեստից եւ մասնեից, զի յամենայն իմաստասէրն խոստովան լինի զգիտութիւն եւ ուրացեալ զանգիտութիւն, մանաւանդ ըստ կարողութեան քառեցն արուեստից՝ թուական, երաժշտական, իրերաշարական, աստեղաբաշխական, այսոցիկ հետեւեւ բաւական է այս, իսկ (եթէ) Արիստոտէլի հաւաքմունքը այն է որ ասացեալն է՝ «Գաղափս երկնային մարմնոցն եւ գնդատեսն» [ալ]ութիւն երկրի,» կամ «Գաղափս Օրէնսգրութեան կենցաղոյս», յորս յիշատակն եւ զօրակութեանց քակուածն եւ զախօրիցն բաժանմանն, զոր անուանեն խորհրդական, առաքեալսն զգաւ։ Այս եթէ միայն Պրոփիլիս Առաստիւնքն իցէ՝ բացորոշեալ ի խղիղ Բուսաւորին՝ Հնգիցն ստորութեանն, որք են այսոցիկ՝ սեռ, տեսակ, տարբերութիւն, յատուկ եւ պատահական, կամ թէ ութիցն, որք են՝ դիտարկութիւն, պիտանացուն, պատճառ, մակագրութիւն, կարգն, վարդապետական եղանակն, թէ առ ինչ մասն տարբերումն կամ զերկն՝ Ստագիրացոյն՝ գոյացութիւն, որակն, քանակն, ուր, երբ, կալ, ունել, առնել, կրել։ — այսոցիկ ոչ են մեզ ընշալի ի հետաժանէն զստատ խնդրել. քանզի արամագրութիւնքս այս վաղ ուրեմն պատահեցա՞մք՝ մինչ տակալիս պատանեակ եղելոյս։

Այս նամակը կը գտնուի այս հեղինակին նամակաց հաւաքածոյ մէկ ձեռագրին մէջ որ կը պահուի Միլենիսէն ի մաստնադարանին մէջ. (Cod. Att. 4.) Նոյն ձեռագրին 39երորդ էջին վրայ՝ Գրիգոր կը յիշէ «Աթենական ստորագրութիւնք» որով անշուշտ Ստագիրացոյնը կը հասկընայ յէջն 235՝ կը յիշէ Ներածութիւնն, եւ յէջն 45՝ ի վկայութիւն կը կոչէ Դաւթի Սահմանք գրութիւնը։ Տարակոյս չի կրնար ըլլալ որ այս մասնագրին ակնարկութիւնքն այս ճառերուն հայերէն թարգմանութեանց ուղղեալ են եւ ոչ թէ անոնց յոյն բնագրին։ Նշանակալիցն այն է որ Արիստոտէլի թարգմանութեանց հետ միասին յիշատակութիւն չէ ըրած Դաւթի Աջաղթի։ Նոյն ձեռագրին 186 էջին մէջ կը յիշէ թէ գրածն է հին հայերէն թարգմանութիւն մը՝ «Աղիմպիոփորոսի, զոր յիշէ Դաւթի»¹ եւ

Միլենիսէն նոյն ձեռագրին 209 էջին վրայ կ'երեւայ թէ ակնարկութիւն կ'ընէ Դաւթի այնպիսի տեղ մը, ուր կը պաշտպանէ Իմաստասիրութիւն գրող հայ մատենագրաց այն պահանջմունք որ անկիսող համարունն եւ ոչ լոկ թարգմանիք յունական գրոց։ Տեսանք նաեւ, որ Ստեփանոս Միլենցի երեք գար յառաջ Դաւթի կ'ընծայէ Սահմանքն։ Պնդեցիցն նաեւ, այն իրողութեան վրայ որ Գաւիպի ձեռագիրը չի յիշեր Դաւթի մ'իբր թարգմանիչ կամ մէնիչ։ Ասկէ կրնանք հետեցընել որ Ստրոգգութեանց եւ Բազադա Մեկնութեան գրոց թարգմանութիւնքն եւ անոնց մեկնութիւնք ԺԵ դարէն յառաջ ծանօթ չէին իբր Դաւթի գրոց։

§ 11. Ո՞չ է այս Դաւթի, որուն անունը կը կրեն Իմաստասիրութեան Սահմանքն (Prolegomena Philosophiae) եւ Ներածութեան մեկնութիւնը՝ թէ յոյն եւ թէ հայ բնագրաց մէջ հաւասարադատ։ Ի՞նչ ազգէ էր։ Նիք տարեցաւ եւ ուր։

Այս խնդրոյ մասամբ պատասխանը գտած կը կարծէ Վալենտին Ռոզէ (Valentine Rose) գիտնականն յունարէն ձեռագրի մը Ս. Դաւթի Թեսաղոնիկեցւոյ մէկ կենսագրութեան մէջ, զոր Բլենհայմ կառավարութիւնը գնեց Պլենհայմի (Blenheim) գրասենն, եւ այժմ ի Պերլին է։ Ռոզէի 1887ին ի Պերլին հրատարակած այս ճառէն կ'իմանանք որ Դաւթի սուրբ եւ անապաւտական անձն մըն էր, հրաշագործ. որ ծերացեալ եկաւ Բիւզանդիոն, եւ տեսակցութիւն ունեցաւ ինքեակալ կայսեր եւ կայսրուհոյն հետ, որոց վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ իւր տարիքն ու սրբութիւնը։ Նման պատմութիւն մ'ալ կը պատմեն բնիկ հայ պատմագիրք հայազգի իմաստասիրի մը վրայ։ Ատոնցմէ կը կ'իմանանք որ Դաւթի իւր ուսմունքն յԱթէնս աւարտելէն ետեւ՝ Բիւզանդիոնի արքունիքը կ'երթայ, եւ ինքնակառն Ներկայութեամբ հեթանոս իմաստասիրները կը յաղթահարէ։ Սակայն այս յոյն սուրբին ամենէն հետաքրքրական կէտն նոյն իսկ այն է որ հայազգի մըն էր հաւանականաբար՝ նոյն իսկ ըստ յունական տեղեկութեանց։ Այսպէս Ռոզէ կը բերէ ի վկայութիւն Ջոզֆ Մոսեի (Mosebi) առ այն՝ թէ այս Դաւթի ծննդեանքն ի Միջագետաց էր, եւ Վասիլ կայսեր յայտնաւորելէն մէջ Յունիս ամսոյն մէկ օրը նուիրուած է ի յիշատակ՝ Սերբոյ հօրն մերոյ Դաւթի Թե-

¹ Այսինքն է Դաւթի Սահմանք մէջ. տես այս վէճակ. էջ 143 եւ 164.

² Տես այս նկատմամբ պատմականն ի Գրիգ. Զ. Զարգ. Վ. Զարգ. (Հայկական Էջն Պարտութեան Պատմութիւն, տպ. Վենետ.) էջ 289:

ստորինի կենցաղ, որ եկն յԱրեւելից, Սակայն յոյն այս տեղեկութիւնք չեն յիշեր ամենեւին որ Դաւիթ իմաստասիրականաց հետամուտ եղած ըլլայ, մինչդեռ հայ աւանդութիւնք այս վերաջին կ'աւանդեն առաւելապէս, եւ Որդէ կը մարկարեն որ Երեւոյնքը Դաւիթի հին մասնական իմաստասիրութեան զգալական հետապնդողութիւնք ըլլած ինք զինքը առաւ եւ քրիստոնէական ճգնութեան անձնուրաց կենաց:

§ 12. Աւելի վստահելի պատասխան մը կու տայ ձեռագիր ձառ. մ'որ ընթիւնին կը պատահուի եւ «Գիրք Էակաց», կը կոչուի 2 եւրագիրն հին գրքի մը յիշատակարանը յառաջ կը բերէ՝ որով ինքն օրինակուած էր, այսպէս*։ «Մամբրէ եւ Պաւղոս եւ Աբրահամ գրեցին ձառնիկ ի ոչ աղքատ խորհուրդներով, եւ երկար ժամանակէ ետքն գրուեցաւ այս գրքն, այնպէ՜ որպէս անանգրած էր մեզ Աստուած։ Եւս ժամանակ, այս ինքն յամի Հայոց ՀԶ (= 629 Յ. Բ.) եւ Գուրգէն՝ քարոզար Հայոց Մեծաց, եւ սպարապետ (spatharius) որոցք վարաց «Պառօն» ստացայ այս գիրքը։ Բայց պէտք է նշանակել, այս Գրոց Էակաց հին յիշատակարանին մէջ, թէ գրուած էր այս՝ թարգմանութեամբ յունարանին ի հայերէն հրամանաւ Տեառն Յովհաննու Կաթողիկոսի Հայոց գաւթիւնացւոյ (տես Մ. Խոր. Պատմ. Բ. 7), յամի Հայոց ԻԵ (= 578 Յ. Բ.) կը վկայէ ասոր Յարգիս արաբացի եպիսկոպոս՝ Ճմարիտ վկայութեամբ։ Օրհնութիւն, փառաբանութիւն

* Հնդիւնին այս յիշատակարանին նայելուն ընդհանր չէ որպէս, ալ միայն անգղիներն թարգմանութիւնք։ Մայր Յուդայի մէջ ալ գտնուիլով այսպիսի յիշատակարան մը՝ ստիպուեցանք անգղիներն ընագրէն աշխարհաբար թարգմանել յիշատակարանս։ Այսպիսի նախագամանք մէջ յայտնի է որ ըստ յիշատակարանին եւ մեր այստեղ թարգմանաբար դրածին մէջ մեծ տարբերութիւնք կ'ընտն ըլլայ։ Սակայն քաղցրաստարար այն նազովն յիշատակարանք հրատարակած կը գտնենք «Նոր-Դար» թերթին մէջ (1890 թ. 133, էջ 2, սին՝ դ. եւ)։ Այստեղ Պր. Ե. Գաւալար իւր Օմնիք մէջ գտած ուղիք ձեռագրաց նետ գտած կ'ըզէ՝ «21 թերթից քաղցրացած մի տեղուակ, այն այս վիճաբանութեան, եւ կը դնէ յիշատակարանն այսպէս՝ «Յետ քաղու ժամանակաց գրեաց Մամբրէ զգիրն այս եւ նոստ առ մեզ ի ժամանակն այս յորում ՀԶ էր թուական Հայոց (= 627 Յ. Բ.) Ծ Ս Գեորգեան քարտուղարն Հայոց մեծաց եւ սուրբ թագաւորաց ստացայ զայս, որ ասի զինք Էակաց, որ գրեցաւ ի ին թուականութեանն Հայոց (= 576 Յ. Բ.), որ զկին ՀԶ թուին (= 627 Յ. Բ.) թարգմանեցաւ ի յունաց ի նայս հրամանաւ Տեառն Յովհաննէսի կաթողիկոսի Գաբրիէլացւոյ, եւ վկայէ զրոցս այսինի Սարգիս արաբացի ճպիտկողաւ ճշմարիտ վկայութեամբ. որ եւ մտադրարիւն փարց գոնութիւնն անգրաւ յաւիտեանս ամէն»։ Բանի մը կարեւոր արարելութիւնք՝ որ այս յիշատակարանաց մէջ կը տեսնուի մտադրութեան արժանի են։

եւ փառք եւ պատիւ Հօր, եւ Որդւոյ եւ Ս.՝ Հոգւոյն, այժմ եւ յաւիտեանս»։ Հոս ուրեմն ունինք յունական աղբիւր մը թարգմանուած հայերէն արդէն յամի Տեառն 578, ըսաց չինք գիտեր թէ ինքը բուն ընդակաւի հնագոյն էր, բայց իւր բովանդակութեանն կը տեսնուի որ իբր 530 Յ. Բ. ժամանակներէն պիտի ըլլայ։ Ասոր վերապիւնն է «Վիճաբանութիւն սրբոց վարդապետաց Հայոց Մովսէսի եւ Դաւիթի ընդդէմ հերետիկոսաց որ բաժանին զքնութիւնս»։ Ինչպէս այս տիտղոսը կը ցուցնէ, գրութեանս մեծ մասն երկար ու տաղտուկալի հակահառուութիւն մըն է ընդդէմ՝ Նիստոնականաց որ իբր թէ Եփեսոսի Ժողովքին մէջ արտասանուած ըլլայ։ Այս հակահառուութեան սկիզբն ու վերջը պատմական կտոր մը կը կոչ նոր յունական ուսման ի Հայս տարածուելուն նկատմամբ։ Այգլան մասն կ'իմանանք որ Դաւիթ Անյաղթ, որ փրկեցաւ կը յորդորուի, մին էր այն հինգ Հայս ուսանողներէն, որոնք Ե գաղութիւնք թէնդոսի հրաւիրելով՝ Ն. Պոլիս գացին յունարեն սորվելու եւ Ս. Գիրքն հայերէն թարգմանելու։ Իրեն հետ էին Մովսէս Գերբմոզ, Մամբրէ Իմաստասէր, Աբրահամ Զարտասան եւ Պաւղոս։ Ուսման կարճ ժամանակամիջոցէ մ'ետքը ի Ն. Պոլիս յոյն ինքնակալն առաքեց զԴաւիթ ի Հայս՝ իւր ծննդեան երկիրն, որպէս զին վերադառնալ ըլլայ երկուանց մեծակալ Գառնեոյ ամբարցման, որ հին ամուր բերդ մըն է, որուն Հռոմայիցիներէն պաշարուիլը կը պատճառ Տակիտոս, եւ զոր նախընթաց գարուն մէջ վերանորոգած էր արքայն Տրդատ։ Այլեւ Ն. Պոլիս դառնալով՝ Դաւիթ անգամ մ'ալ ինքզինք ինքնակալն որ խաւրէ զինքն յԱլեքսն ուսանելու. իւր ինդիքը կատարուեցաւ, եւ իւր ինքերաց հետ Ալեքսի մէջ կայսար մասնաւոր հովանաւորութեան եւ պաշտպանութեան տակ մտան։ Ժամանակագրական մեծ սխալով մը կ'ըլուի թէ հոն ընդերակից եղաւ Բարսղի Նիստացւոյ եւ Գրիգորներու։ Գրիգոր Նիստացի եւ իւր եղբայրն Առտառնասիւսն Նաղիւնդացի արքեպիսկոպոս ալ կը հրաւիրեն Դաւիթի Ալեքսի մէջ իմաստասիրութեան ուսուցչական գլխաւոր գահը գրաւել առնուլ, եւ թէ ինքն եւ թէ Դաւիթ երեսուն տարի կը մնան Ալեքսի իբրեւ ուսուցիչ։ Այլեւ ետքը կու գայ իրենց մեծ վիճաբանութիւնը Նիստոսի զէմ յեփեսոս 431 թ. եւ իրենց այնտեղ արտասանած հակահառուութիւնն այս գրքին մեծ մասը կը լինեն։ Ժողովքէն ետքն ինքնակալը զերեքը հայրենիք կը խաւրէ՝ շատ

մը պարգեւներով, — որոնց մէջ կայ ճշմարիտ խաւին մէկ նշխարը, — եւ զինեալ շատ մը գրքերով, զորոնք իրենց Յունաստան կեցած միջոցին թարգմանած էին իրենց մայրենի լեզուին: Գառնալով ի Մեծ Հայք՝ կը գտնեն իրենց ուղղափառ Տայրենակիցները Պարսից Յազկերտ արքային հետ այն օրհասական կռուին մէջ, յորում ինկաւ Վարդան քաջն: Այս դէպքն եղաւ 451ին Նիսիսոսի ժողովքէն 20 տարի ետքը: Ապա կը շարունակէ գրութիւնը*): Մովսէս եւ Դաւիթ կը ջանային չցուցնել իրենք զիրենք Հայոց աշխարհին մէջ, վասն զի Աթենականք էին եւ ծերացեալք արդէն, եւ Հայոց աշխարհն աւերեալ էր: Մովսէս ծպտեցաւ իրբեւ մութացիկ, եւ առանձնացաւ գիւղ մը գաշտին մէջ, իսկ իւր ընկերք Դաւիթ, Մամբրէ, Պաւլոս եւ Աբրահամ՝ յառաջացան մինչեւ Ներիւան, ուր պատուով որդւնեց զիրենք Տէր Գիւսէ՝ հին առաջնակից Մովսէսի, եւ այժմ Կաթողիկոս եւայոց: Դաւեւ Մովսէսի համար լաւագոյն օրեր պահուած էին. փնտռեցին զինքն ու գտան, եւ ընդգէմ իւր բողբանաց՝ թէ այժմ ալ օտար է պնչափ տարի Նաղառ անցնելէն ետեւ, ձեռնադրուեցաւ արքայակազմութեւ: Ամիրձապէ սեփաւ եւ գրեց իւր Հայոց Պատմութիւնն, եւ իւր քերականի Մեկնութիւնն, եւ նաեւ Հարանոց մը ի պէտս եկեղեցեաց. իւր Տայրենակիցներն յայտնապէս տուցանելն արգելուած էր իրեն այն դժնդակ ժամանակը: Դաւիթ ալ գրեց իւր Սահմանաց գիրքը (Prolegomena Philosophiae) եւ նաեւ իւր քերականի Մեկնութիւնն, եւ երկուքն բացին իրենց գանձերը՝ զոր այնչափ ժամանակ յառաջ սկսած էին մթերելը:»

Այս հետաքրքրական գրութիւն մէջ ժամանակագրական սխալներ մտած են անոր հեղինակին այն ջանքին պատճառաւ, որ նուազընէն Հայոց մտաւոր պարագանութիւնն առ Յոյնս: Սակայն այս մասն հաշուէն դուրս հանելով՝ պատճառ մը չկայ տարակուսելու՝ թէ Ե դարու առաջին կիսուն Աթէնք կ'ապրէր Դաւիթ անուն Տայագգի մը, որ փիլիսոփայութեան ուսուցիչ էր: Նոյնպէս շատ հաւանական է իւր Մովսէսի

հետ ի Հայս դառնալու պատմութիւնն: Այն դարու կէտերը պարսիկ կառավարիչք կ'արգելաւ յունական գրքերն աւ յոյն գրութիւնն Մեծ Հայոց մէջ՝ քաղաքագիտական նպատակաւ. վասն զի կը կասկածէին իրենց հպատակներուն Յունական ինքնակալութեան հետ զանակցեալուն: Յունական գրոց արգելուիլն խախտելն ու ընկճելն հայ գրականութեան զարգացումն՝ որ նորածիլ էր գեւ. բայց մտաւորական այս կապերու խզուելովն՝ որ այն ցեղը կը կապէր Կ.Պոլսոյ եւ Աթէնքի հետ, անկախ ազգային եւ կեղեցւոյ մը կանգնաւորած նպատակ: Արիստոտէլն եւ Պորփիրոսի վեպ այն ձեւնութիւնք, զոր ունինք ձևս փոսիչ Աթէն (ի ձայնէ Դաւիթի) վերանագրոյն ներքեւ, շատ լաւ կրնան այս Տայագգի ուսուցիչն Գործքն բլլայ, որ 30 տարի կեցաւ Աթէնք՝ 406 եւ 451 Յ. Բ. տարեաց մէջ:

§ 13. Սակայն Ստորագրութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան բրոց վրայ եղած Մեկնութիւնն առեղծուած մը կը մնան: Եղաւորը որ Արիստոտէլն ուսումնասիրողներէն ոմանք կարող պիտի բլլան ասոնց ինչ բանի հետ նոյն բլլալը գտնել, կը զնեմ հոս քանի մը օրինակներ: Իմ փոխադրութեանց մէջ հարցական նշան կը դնեմ, ուր որ իմաստը տարակուսական է ինձ, եւ բաց տեղը կը թողում՝ ուր բնագիրն ընդհատեալ է:

Հրա. Պէք. *)
էջ 12, 1

«Համանուութիւն լինի բոս երկուս յեղեակ: Բոս պատահան կամ բոս մտածութեան. մտածութիւն բոս պատուոյ, բոս յիշատակի, բոս յուշոյ, բոս արթնից, բոս կերպարանի, բոս նմանութեան..... կամ բոս յերգիքի պատմութեան կամ նահապէ կամ միանգործ:»

Այս կտորին հետ համեմատելու է՝ Anonymi in Aristotelis Categorias Paraphrasis գործքն, որ հրատարակեալ է Արիստոտէլի յունական Մեկնութեանց հետ (Commentaria in Aristotelem Graeca, Vol. XXIII, pars II, pp. 1, 2.)։ Հայր այս յարաւասութեան (paraphrase) լոկ համառոտութիւնք կ'երեւայ: Համեմատելու է նաեւ Արիստոտէլի Պերլինեան հրատարակութեան (Vol. IV, p. 42b, 13) Դաւիթի մէկ ծանօթաբանութեան

* Այս կտորն ալ ստիպուեցանք անգղիերէնէն թարգմանել. վասն զի հայերէն թագիրն չունէինք ձեռքերինս: Մեր Մատ. Թ. 130 ձեռագիրն այս մասերը չունի. (տես Թղ. 69—74): Նաեւ Պր. Բ. Գասպար չէ հրատարակած այս մասն, որ քաջի վերջ յիշուած յիշատակարանէն՝ դրած է միայն յառաջաբանութիւն. վերջինս ալ կ'աւարտի այսպէս. «Որ անեւ ի թուին փոփոխ 466 այս փմաբանութիւն, եւ գտան յաղողը սոցա եւ մեծաւ պատուով ի Հայս դարձան:» ԺԱՄ. ԹԱՌԳՄ:

* Հեղինակն այստեղ ինչեւ նաեւ ուրիշ անգամներ յունարէն թարգմանելով կը զոյն հայերէնէն բերած կոչումնք. իսկ մեր հայերէնը զնոյն շատացանք: Եայտնի է որ Վենետկոյ տպագրութեան մէջ Ստորագրութեանց Մեկնութեան սկզբան մեծ մասը կը պակսի (տպ. Վենետ. 1833, էջ 409): Ուստի այս տեղ ի վկայութիւն կոչուածը զորքն ըստ ձեռագիրն մեր Մատ. Թ. 96, Թղ. 32 որ այս կտորներն ունէր իբր յուսմեքագիր մեկնութիւններ, որով գիրքը քերտիւնանս եղած է շատ տես: ԺԱՄ. ԹԱՌԳՄ:

օտ խօսքը "աղէ տասացոր զտարբերութիւն Հոմանուանց. ոմանք ի սոցանէ ի դիպաց են", Բայց շարունակօթիւնը որ յուշերէնին մէջ ասոր կը յաջորդէ, շատ ընդարձակ եւ անմահ է հայոյն:

Հրտ. Պէք. 7) Ել 18, 6. Կփռանաւն վասն այնորիկ ասի, զի թէպէտ եւ զանապառի, յանուան տեսականց, զի եւ զնորն նշանակէ ըստ գոյաթուութեան բանի (արդեւ) ի միջի (եւ) ի մի:

18, 12*) "Հաւատաստանայ եւ յարանուութիւն ըստ երեք յերանակաց. մարանիլ առաքնայ վանդին եւ զանապան վերջին փաշառութեան, որոյւն իրին, որպէս առաքինի եւ առաքնութիւն ասին էր:

18, 16**) "Իբր զի բանին կրկին տեսակ է, եւ է որ ՚ն խորհրդում, եւ է որ ՚ն արտաբերութեան. եւ ՚ն արտաբերութեանն է ձայն նշանակ. իսկ ՚ն խորհրդումն՝ իմացումն եւ պատկեր իւրացն: Կփռելի զի ոչ յաննայն ժամ ձայնքն եւ կամ իմացմունքն հետեւանան իրերաց, այլ երբեքն զայնն պատահէ զոչ պարզ, իսկ զիմացմունքն բացաղբերաց, որպէս՝ ընթիւնած եւ կամ վերանւած, եւ է զի՝ ձայնքն բացաղբերաց, իսկ իմացմունքն՝ պարզ, որպէս իբր թէ որ ասացէ՝ մարդ կեն. զանի, բանաս, մահացումն. եւ է զի՝ ձայնքն պարզի եւ իմացմունքն. որպէս Սովկրատես կամ Հանթրեւ. եւ է զի՝ ձայնքն բացաղբերաց եւ իմացմունքն, որպէս Սովկրատես իմաստաւ. Իբրէ, կամ Հանթրեւ քերթադարանէ:

Հմմտ. Anonymi Paraphr. p. 5, 2 - 15. Ի բաց թողովք բանի մ'այլ միջնակալ մեկնութիւններ՝ կը թարգմանեք Հոմ Ստորագութեանց 1b, 25—28, 10 մասին վրայ եղած Մեկնութիւնը: Դժուարութեանէ խորշելու համար թարգմանեցի անգղիերէն, սեղ տեղ գործածելով յունական ձեւերն՝ որ սեպհական առթութիւնն են իրին:

Հրտ. Պէք. 7) 1b, 25—28, 10 Չեւանդիկէ զերկրորդ արամաութիւնն եպիսոփայ, որպէս յառաջագոյն ասացայ: (Հայոմ) տեղւոյ ըստ տասն սեւեռ ընկնեալ, վասն զի յերկուս յառաջագոյն բարձրանաց (պիւս) ի գոյացութիւն (օսօւս) եւ ի պատահումն (սոսթեթիոս): Այ որպէս գոյացութիւնն պարզ անտիկ (անկա տեմօս) այդպէս եւ պատահումն, այլ բացաղբերաց (սոսթեթիոս) ելով կարգաւ որպէս ըստ

* Թղ. Թ. 96, Թղ. 36: ԺԱՄ. ԹԱՐԳԱՐ: ** Թ. 96, Թղ. 48: ԺԱՄ. ԹԱՐԳԱՐ: *** Թ. 96, Թղ. 48—b, քայց այս ոչ իբր լուսանցազրութիւն, այլ իբր մասն բուն մեկնութեան՝ ոյր վերնագիրն է "Լուծմունք ի Անիախորհրդի ասացաւ": Եւսն վերնտուր տպագրութեան մէջ կը գտնուի այս կտորը բուն Արիստոտէլի Ստորոգութեանց ներքին ծանօթութեան ընդ ձրուած, (տպ. վերնետ. 1833, էջ 360, Ժ. 1) Թեման չի ըզրուած, (տպ. վերնետ. 1833, էջ 360, Ժ. 1) որ ըստ հրատարակչին՝ Արիստոտէլի քննարկն մէջ միտնուած է իրենց ծնողական մէջ: ԺԱՄ. ԹԱՐԳԱՐ: 4 Թ. 96, Թղ. 11b—12a: Հնդկական այս մասն անգղիերէն թարգմանութեամբ դրած է: ԺԱՄ. ԹԱՐԳԱՐ:

ի նմա բնութեանց սեպիցն (κατά τὰ ἐν αὐτοῖς πεφυκότα γένη) ասնէ զբանաստեղծ. Խորը (իննի ինուը, այլ ի միակ գոյացութիւնն, իսկ ամենեւորն բացաղբերաց, տասնեւերկուս կատարի թիւն ուստի եւ զմակարութիւնն որպէս ասացա՝ առաքնականաց մեզ ընկալաւ իրորութիւնը): Եւ ըստ միւսմէ՝ Կփռելիք արտակ էլիք՝ ոչ ըստ միւսմէ՝ շարանաութեան ասացաղբեր իւրացանիւրը կամ նշանակ է կամ որակ (շոն κατά μηθεµίαν συµπλοκήν λεγοµένων ἑκαστον ἥτοι οὐσίαν σημαίνει ἡ ποίον) եւ կամ այլ ինչ ի տասն ստորագրութեանցն, ոչ միայն ձայնի հարկաւոր է պարզ իմացիլ՝ այլ եւ ըստ իմացման. Բանդի թէ լու ձայնիցն հետեւեալուք, ոչ եւս առաքնական ծանկնուք զգնանական արարման: Իբր թէ որպէս պարզ ձայն է ընթանում, իսկ իմացումն բացաղբերաց. քանից պարտապէս իմացման պարտաւորն, իբր թէ՝ եւ. քանից այնչէր գնանական տեղէ՝ ընթանում կամ եւ ընթանում, Սոյնպէս եթէ որ կորեկէ զերկրէն մի ինչ նշանակէ՝ պարզ էլլը ձայնի, այլ ոչ նշանակաւոր իմացումն (էն ու) նշանակէ. Բանդի թէ զինչ երեւելու (ինչ) իմացեցէ, երեւաւ այլ ոչ պարզէ, Բանդի երեւելու մարդ, ապաւսւթնէ՝ ի մարդին ի յարակետին երեւելու բացաղբերաց. յայտ է թէ երկու՝ այլ ոչ մի ինչ՝ երեւելու, իսկ եթէ որ կամայի տեղէ՝ ինչն իմաստաւորն էւս. այդպիսի տարացիլ զհասացէ՝ զի ոչ իսկապէս (սուբյեկտ) աս. ասացայցն ինչն զարի (*), այլ գիրտ. ուր միայն զոչ ուր ասանին, զայդպէս ասացայ բանս (*) ինչեաց ասարտաութեան եւ բացառութեան, միանգամայն եւսնուցեալ մեզ կամեցեալ անցանել յարգել նշանակաւորութեան. քանից հարկ է զաննայն ասարտաութիւն եւ բացառութիւն արամաականակն գոյ նախադասութիւն. իսկ զնախադասութիւնն՝ քննարկող գոյ կամ ասաւ: Այստ արեւն ասարտաութիւն եւ կամ բացառութիւն կամ նշանակեցն եւ կամ ասեցնն որպէս եւ ինչն ասաց:

Այս շատ պարզ Մեկնութիւնը չնք կրնար գտնել այն կտորին այն մեկնաբան լուսաբանութեան մէջ, որ Արիստոտէլի Պէրիլինի հրատարակութեան մէջ գրուած են (Հրտ. Գ.), որոնց մէջ գրուած են նաեւ Գաւթի յուշարէն մեկնութեանց ալ կտորները: Վերջապէս դնենք օրինակ մ'այլ հայերէն Մեկնութեան, որ կը բացատրէ Յաղագս Մեկնութեան գրող 16a, 1, 2 նախադասական կտորն. եւ է այսպէս:

"Եւ չառեցաւ մեզ երբեքն, եթէ է ամենայն բանական իրողութեան այսորիկ անկականութիւն աս. ապապարտական շարանաութիւնն հասանել: Այլ վասն զի բացում պարտաւոր ըն շարաւա-

* Իրենց ըստ տպագրութեան վերնտուր, (տպ. 1833) էլ 487—489: Հնդկական անգղական թարգմանութեամբ դրած է: ԺԱՄ. ԹԱՐԳԱՐ:

նախաձեռնել լինի, հարկաւոր է զիւրաքանչիւր բար նոյազ գիտել: Քանիք ի ձեռն այլոցն գիտութեան լինի զիւս ապացոյցական շարադասութեանցն: Այլ եւ ոչ զիւրաքանչիւրը յոսպելոց շարադասութեանցն հարկաւոր է գիտել, եթէ ոչ նախ ուսոյսք, զինչ իսկ է շարադասութեան: Այլ եւ ոչ զինչն ինչն շարադասութեան առանց նախադասութեանց կամ առաքիւթեանց, թէ աստացեւ: Այլ եւ նախադասութեան կամ առաքիւթեան (καταγραφικός) է, կամ բացառական (ἀπογραφικός) կամ է բան մեծ (λόγος τις):

Վայելոցն էր նախ ուսուցանել յաղագր բանի (λόγος) եւ մասանց նորա, իսկ յետ այսորիկ փութել առ վարդապետութեան (διδασκαλία) նախադասութեանցն, զոր եւ ինքն առնէ ոչ այսմ իրադատեան: Բանիք սահմանելով՝ զինչ անունն, զինչ բայ եւ բան (ὅτι ὅνομα, οὐ ὅτιμα καὶ λόγος), փորձի առ վարդապետութեան առաքիւթեան (καταγραφικός) եւ բացառական (ἀπογραφικός) եւ բացառական բանի (ἀπογραφικός λόγος) յորչ նախադասութեանքն բաղկանան: և

“Բայց զինչ արդեօք նորոգեանս նառաւոր կամայիք, քանիք սակ. Դեօթ արժան է գնել (πρωτον δεῖ διδοῦναι) Դեօթ (πρωτον) գիտեմք, զի բուն երկուս առ յիշմամբ, կամ առ մեծ, իբր այն թի՛՛ք “Նախ զերեւանիք է գլխաբանան (եւ) յետ այսորիկ զինչմեզանս ինչորեւ, և կամ առ յայլով, իբր աստացեւ “Նախ քան զանանայն ասանայլ է զՀմմտորք քերթեանն, իսկ զիւս այսորիկ զայլոցն զամենայն որ հետեւանան, և զոր եւ “ն այսմ տեղով տակով “Նախ, և իբր այն թի՛՛ք “Նախ քան զամենայն, և պլշտան է (ծէ), իբր թի՛՛ք “Վայել եղ (αρετέα), իսկ “Վայելիւն երկակիտ սակ, կամ բուն հարկաւորքն (κατά τὸ ἀναγκαῖον), կամ բուն պիտանայն (κατά τὸ χροῖσμον), այլ եւ զքստ հարկաւորքն գալ զվայել (ծէ), իբր այն թի՛՛ք “Հարկաւոր է: և իսկ “Գնելիւն (διδόμει) եռակի գարնեայ. կամ իբր ի տեղով, որդեւ ըն մարգար, կամ ներ ասուած, կամ իբր անուանակոչել. քանիք գրութեան (θέσις) սակ եւ անուանակոչութեան (ὁ ἀπογραφικός) եւ կամ սահմանել, զոր յուսու հետքորքն “գնել տակերեան սակ, զոր եւ “ն այսմ տեղով ինչուս աստեղտ առն “Գնել, իբր՝ սահմանել: Արդ զանգիւղ զամենայն, տեսցաւք զինչ մի ք ի մեկնութեան եղեւ, եւ աստացեւ փորձանի այնորիկ թի՛՛ք “Վայի արժան է գնել, և յայնիք բանիք այսպէս: “Նախ քան զամենայն հարկաւոր է սահմանել, զինչ անուն եւ զինչ բայ եւ կամ զինչ իւրաքանչիւրը յայլոցն: Բանիք գիտութեան այլոց աննկեղանց ի ձեռն սահմանին գիտապիտ մեզ արտոյց զնախադասութեանցն խնդիրս: և

“Բայց էր արդեօք “ն այս տեղով այլապէ կարգայ, իսկ այլապէ յետոյ տանէ ասոյս վարդապետութեան, մի գուցէ ոչ բուն զարգաւորութեանն “ն այսմ տեղով նախ քան զան (λόγος) գրադարութեան (ἀπογραφικός) եւ գրադարութեան (καταγραφικός) եւ զբացառական (ἀπογραφικός) կարգեայ: Այլ վասն զի անդեւ մի ք եւս իստանալ կոչութեան ասոյս, յաղագր այսորիկ ի մէջն վարդալ յընդգնեցն եւ ի սակոյ մեզ անուանց, որ է բանի եւ անուն եւ բայի, կամեցաւ գիտութեան ծայրերն յայնեկ զանգիտութեան միջքան: Եւ զի ոչ կարգ ունի՝ քաղապայս է. զի եւ զբացառական նախ քան գրադարական կարգեայ, որդեւ զի մի կարծեցայք բուն կարգաւորութեան (κατά τάξιν) ինչ աստացեւ առնել, այլ պիտայից միայն սակս: և

“Իսկ եթէ որ կամայիք սակս՝ ընդգր միայն անուն եւ բայի արար յիշողութեան սակս ինչել, եւ ոչ այլոց մասանցն բանի: Ասել է թի՛՛ք՝ վասն զի միայն իսկապէս մասունք բանի՝ անուն

եւ բայ, իսկ այլոցն՝ արդ սակոյցեան առ մեկնալ գրեան սակ, անդքն են որ ընդ անուամբ, իսկ այլք ընդ բայի անկանիք: Ընդ անուամբ՝ իբր թէ գրադարութեան, եւ կամ՝ մարգար, որդեւ ինչերակ որ գուցէ զիւրաքանչիւրն ասոյս: Իսկ ընդանկեղութեան ընդ բայիւ. իսկ այլոցն աննկեցեանց՝ այլ ինչ պիտայից սակս առնալ ինչին: Արդեւ ի նախ առ այլ ինչ պէտա ասանակն առ ի մասնաշնորհ իբր եւ սննն եւ վաշ, եւ առ ի զգան պիշիլ, քեւեքք, եւ կամ առ ի գեղեցկութեան կարմաղեղն. եւ ոչ մի ք որ սոյնտէ մասն ոչ առ նախն, այլ պիտայից սակս զիւրաքանչիւրն եւ նաւն: Այնպէս եւ բանի, անդքն են որ յարել եւ պիշիլ զմասունք բանի, որպէս զաղապի, եւ անդքն են որ ի լուսութեան, անդքն նախգիրն, ոչ իբր ըն կոտարել, այլ իբր գեղեցկացոյցանելով եւ պիշիլաւորցանելով, եւ այլքն զիւրաքանչիւր պէտան առ բանն սննելով ոչ եւս մասունք ասացելն: և

Այս մեկնադասութեան սկիզբը կը նմանի Յովհանէս Իտալոսի (J. Italus) մեկնութեան, զոր կը գտանելք Արիստոտելի Պերիլինի հրատարակութեան մէջ (Հար. Գ. 24b, 30 էււ): Իսկ “գնել (διδόμει) ասութեան հետազոտութիւնը նման կը հնչէ Ամմոնիոսի շատ ճարտարաբանաւ մեկնադասութեան մէջ, որ ապուած է Արիստոտելի Պերիլինի հրատարակութեան մէջ (Գ. 98a, 24 ff): Մեկնութեան այն մասն՝ թի՛՛ք ինչու Արիստոտել “ստորադասութեան, “բացառականութեան, եւս յառաջ կը գնէ, նման կը հնչէ՝ բայց չէ բուրբոլին նոյն՝ այն այս տեղով Արիստոտելի մեկնութեան հետ. վասն զի Արիստոտելի Պերիլինեան հրատարակութեան մէջ կը կարգադրէ ի ծանօթութեան (Հար. Գ. 99b) այսպէս. Boeth. II, p. 287, իսկ Արիստոտել, որուն մակամանն է Փիլոքսենիոս, այս տեղ ինչոր կ’ընէ թէ ինչու յառաջ գնելով նախ բացառականութեան վրայ կը խօսի եւ յետոյ ստորադասութեան: և Որչափ որ Boethiusի առաւած անդեկութեանէն կընանք դասել, Արիստոտել բուրբոլին ուրիշ եւ խորին պատճառներ կը գնէ առ այս քան թէ այն՝ զոր հայ մեկնիւս կու տայ: Դասեւ հայերէն մեկնութեան չեն յարմարի այն Արիստոտելի կորուսած մեկնութեան նկատմամբ ուրիշ տեղեկութեան, զոր կու տայ Boethius “Եղապար Մեկնութեան” գրող վրայ եղած Մեկնութեան մէջ:

(Հարոն-Նիկիւն)

